

Янковська Оксана (Київ)

УДК 94(477)338.24.021.8“1953/1964”

СОЦІАЛЬНА СКЛАДОВА РЕФОРМ М. ХРУЩОВА

Проаналізовано причини та дії державних і партійних органів у соціальній сфері, що внаслідок їх у країні сформувався звичайний мінімум добробуту пересічних громадян, яким влада відтоді вже не могла нехтувати.

Ключові слова: соціальне забезпечення, пенсійна реформа, масове житлове будівництво.

На тлі немалої уваги вітчизняних дослідників до періоду післясталінського відновлення життя в країні (1953–1964 рр.) вивчення добробуту пересічних громадян становить ще широкі й доволі не оране поле. З відомих нам трудівників цієї ниви зазначимо праці С.Кульчицького, В.Даниленка, Л.Ковпак, А.Бобровського, В.Нікольського, І.Романюка.

Зі смертю Сталіна держава опинилася на роздоріжжі. Не стало очільника, який єдиний знав (чи вдавав це), куди країні йти і навіть, та міцно тримався керма. Його оточення, діставшись керма, мало вибір: підхопити весь тягар диктаторської влади або спробувати змінити сформовану Сталіним систему.

Перша задача — поділити владу. Протягом трьох років керівників було спочатку троє, потім двійко (спершу насправді, потім формально), нарешті лишився тільки один. Поділ влади завершив XX з'їзд КПРС (хоча підкилиміві інтриги не вщухали). Переміг, зрештою, Хрущов — енергійний прагматик, чи не найяскравіша індивідуальність серед соратників Сталіна.

Далі перед переможцем постали питання вироблення стратегії і тактики розвитку держави. Як і раніше, стратегічною метою було підтверджено побудову «світлого майбутнього». Тактика мала визначатися відповідно до наявних ресурсів (матеріальних, інтелектуальних, трудових) та впливу оточуючого середовища. За будь-яких обставин очільники держави не могли не розуміти, що вибудований режим потребував змін.

Міжнародне становище визначалося, головню, тим, що СРСР формував світову соціалістичну систему, і його основні дипломатичні зусилля були спрямовані на узаконення положення, що склалося в Європі після війни. Натомість США з союзниками (4 квітня 1949 р. створений НАТО) відмовлялися визнавати дві Німеччини, що тягнуло і невизнання земель між ріками Одер і Нейсе, які відійшли до Польщі після закінчення війни. Відтак, вирувала холодна війна, в якій за ворогом стояла найпотужніша економіка світу.

Прихильність союзників живилася, здебільшого, військовою міццю СРСР та економічною прив'язкою до нього; зрештою, у травні 1955 р. для військового співробітництва соціалістичних країн було створено Організацію Варшавського Договору. Водночас здійснення звичного тоталітарного контролю сталінського типу над країнами соціалістичного табору було проблематичним, позаяк потребувало колосальних адміністративних і військових витрат.

Стосовно ж внутрішніх ресурсів, в економіці СРСР на зміну доволі швидкому зростанню 1947–1948 рр. прийшло сповільнення, що тривало до 1954 р. і припинилося саме завдяки сподіванням на зміни. І хоча країна працювала, не покладаючи рук, все скидалося на «дежа вю» 30-х рр. — недостатня координація між різними секторами народного господарства, дезорганізація виробництва, планованого в кількісних показниках без врахування якості, хиткість фінансів, розпорошення грошей і капіталовкладень, поширення незавершеного будівництва, суцільний дефіцит, упослідження дрібних трудових порушень, безправ'я працівників, періодичні «чистки» в керівництві, широке використання підневільної праці тощо. Проте, якщо у 30-ті за допомогою пригнічення і терору система змогла здійснити індустріалізацію — з усіма недоліками поверхневого планування, зумовленого ідеологією і політикою, — тепер бракувало кваліфікованих робітників, що їх поглинули війна, величезна армія, ГУЛаг, панувало невдоволення і апатія працездатних верств, люди вже призвичаїлися до життя під загрозою репресій; навіть комуністичні вожді почувалися вкрай непевно — вочевидь, створена в 30-ті рр. система вичерпала можливості свого розвитку і під керівництвом «великого вождя» СРСР просто надірвався, його економіка вже була неспроможна здійснювати «грандіозні предначертання». Все це спільно і призвело до того, що план четвертої п'ятирічки було виконано частково, та й то завдяки «коригуванню».

Для порівняння — на той час економіка ФРН, вщент зруйнована наприкінці війни, була, загалом, відновлена; набирала сили процес, що згодом одержав назву «економічного дива», коли 1953–1956 рр. щорічний приріст промислової продукції держави становив 10–15%, і за обсягом промислового виробництва ФРН вийшла на третє місце у світі після США і Великої Британії. На початок шістдесятих років за обсягом виробництва і експорту ФРН поступалася вже самим лише США.

Поза тим, на час післясталінського напіввладдя в СРСР передові країни Заходу вже майже десять років охоплював процес, що одержав назву науково-технічної революції. Показником економічного розвитку держави стали технологічний прогрес і розвиток нових галузей хімії, кольорової металургії, приладо- і машинобудування, а не рівень видобутку вугілля і

виплавки чавуну та сталі. Радянські вчені, проаналізувавши за завданням компартійного керівництва країни півтора десятки основних напрямів, виявили, що в усіх, за винятком одного-двох, СРСР відстає від країн-лідерів і, фактично, знаходиться на узбіччі технологічного розвитку¹. До того ж домінантою вітчизняної промисловості і науки було забезпечення військової могутності. Все, що вміла Країна Рад — це готуватися до військових дій: успіхи і досягнення стосувалися або виробництва озброєнь, або безпосередньо дотичних до нього галузей. Висока мобілізаційна здатність централізованої економіки використовувалася виключно для підсилення «обороноздатності» проти ворога — зовнішнього або внутрішнього. Навіть виняткова успішність галузі освоєння найближчого космосу підкреслює це. (До речі, саме тоді для ліквідації відставання головним пріоритетом радянських розвідорганів стала науково-технічна розвідка — полювання за науковими та технологічними секретами зорганізовувалося на рівні Ради міністрів. У грудні 1957 р. було призначено Комісію з військово-промислових питань при президії РМ СРСР², яка стала головним органом управління оборонною промисловістю і, водночас, координатором інформаційної роботи науково-технічної розвідки³. Вона збирала заявки міністерств і складала щорічний розвідплан, який направляла не лише до Управління «Т» Першого головного управління КДБ СРСР, але й до розвідслужб країн Варшавського блоку. Перші роки щорічний бюджет Комісії на фінансування закордонних операцій сягав 12 мільярдів французьких франків.)

Та чи не найбільшою проблемою був стан трудових ресурсів. Роки повоєнної відбудови ще за Сталіна показали, що традиційні для системи методи примусу до праці вичерпали себе. Терор (спочатку плинний, а з кінця 20-х рр. тотальний), що певний час давав результат, як метод управління, став помітно втрачати ефективність. Навіть надійний локомотив економіки — розвинута централізована система таборів, до якої належав і сумнозвісний ГУЛаг — щораз давав збої. І справа не лише в тому, що епізодичні у 1931–1945 рр. повстання засланих «поселенців» і в'язнів таборів після 1946 рр. відбуваються одне за одним. (1946–1952 рр. — понад 20 повстань, а після смерті Сталіна місяця не було, аби у якомусь таборі не виник предстрайковий стан. Повоєнний контингент в'язнів вирізнявся великими групами колишніх військових, оунівців, бійців УПА і рухів опору Балтії і Білорусі, а також тих, хто їм співчував та допомагав. Вони ініціювали низку повстань, зокрема українці — в Красноярську (1948), Екібастузі (1952), Норільську (1953), Кенгірі (1954) тощо; здебільшого повстанці намагалися вийти з таборів і розпочати звичну їм партизанську боротьбу). Ціла країна стала іншою, соціальна напруга зростала, навіть, незважаючи на те, що форми терору розвивалися — наповнювалися

перевірко-фільтраційні табори для тих, хто вижив на окупованій території або був вивезений на роботу до Німеччини, репресувалися цілі народи. Відтак, ще за життя Сталіна було згорнуте будівництво заполярних залізниць, скорочене будівництво важких і легких крейсерів, торгових суден. 21 березня 1953 р. Берія подав до президії Ради міністрів СРСР листа, в якому пропонував в поточному році припинити або взагалі зліквідувати будівництво 22 крупних об'єктів, серед яких канали, гідровузли, порти, верфи, залізниці, автошляхи, заводи.

Як можна було стимулювати населення до праці? Методи економічного стимулювання ап'рїорі відкидалися, як ідеологічно чужі. То ж слід було винайти щось в межах патерналістської розподільчої системи. Затаврувавши культ особи Сталіна і звинувативши в посібництві політичних конкурентів Хрущова, панівна верства — партійне керівництво — аби забезпечити свою владу від «загрози знизу», була змушена, по-перше, вдатися до пом'якшення режиму, а по-друге, вжити заходів для того, щоб народ, тобто непривілейоване населення, не просто мав змогу підтримувати своє існування і працездатність, а одержав відчуття «покращення життя вже сьогодні». При цьому певна корекція соціально-економічних орієнтирів жодним чином не могла зачіпати принципів системи (виробничих відносин, форм власності); йшлося про подолання лише кричущих її крайнощів, як-от жалюгідний рівень життя народу, майже повна відсутність матеріального стимулювання працівників, тощо; водночас переваги соціалізму розглядалися як щось назавжди і безповоротно дане, здатне саме по собі забезпечити розвиток і процвітання.

Поворот економіки обличчям до людини вперше на офіційному рівні проголосив Г.Маленков 8 серпня 1953 р., заявивши на п'ятій сесії Верховної ради СРСР про необхідність переходу до політики поліпшення добробуту народу, турботи про максимальне втілення його матеріальних потреб і закликаючи за «2–3 роки домогтися створення у країні достатку продовольства для населення і сировини для легкої промисловості». Він пропонував змінити інвестиційну політику на користь галузей групи «Б», орієнтованих на випуск товарів для народу, залучити до виробництва товарів народного споживання машинобудівні заводи й підприємства важкої промисловості, щоб забезпечити випереджаюче зростання виробництва предметів споживання порівняно з важкою промисловістю. Тобто декларував соціальне переорієнтування економіки. Зауважимо, що тези виступу Маленкова попередньо не розглядалися партійним пленумом, відтак, решта партійного керівництва, що потроху підпадало під вплив Хрущова, не виявили підтримки цього спрямування (схвально зустріненою була лише оголошена 25 серпня 1953 р. реформа робочого часу, якою нормалізувався робочий день в установах, що унеможливило примусову роботу вночі,

поширену за Сталіна). Крім того, вочевидь, довління Сталіна за інерцією ще не дозволяло відійти від його розуміння держави — бракувало усвідомлення того, що кардинальне покращення становища «населення» може позитивно впливати на цілу державу, адже досі вистачало його якось «нагодувати».

Однак декларації голови Ради міністрів СРСР — за тогочасними уявленнями лідера країни — Хрущов, ще не готовий до відкритого конфлікту, мусив використати в своїй доповіді на вересневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС. І, звичайно, вони не могли не отримати розвитку на рівні республік. Найближча сесія ВР УРСР невідкладним завданням визнала «організувати круте піднесення легкої, харчової та інших галузей промисловості, які виробляють предмети народного споживання ... щоб ... різко підвищити забезпеченість населення продовольчими і промисловими товарами, м'ясом і м'ясними продуктами, рибою і рибними продуктами, маслом, цукром, тканинами, одягом, взуттям та іншими товарами народного споживання»⁴. Нова мантра про необхідність «далі збільшувати виробництво товарів легкої і харчової промисловості, подолати відставання житлового, соціально-культурного і комунально-побутового будівництва, усувати хиби в організації торгівлі» щораз повторюється на подальших з'їздах і пленумах компартії УРСР.

Для регулювання постачання населення міст і промислових центрів Рада міністрів УРСР і ЦК КПУ прийняли низку постанов, зокрема, 4 листопада 1953 р. «Про заходи по збільшенню виробництва і заготівлі картоплі та овочів у колгоспах і радгоспах УРСР в 1953–1955 роках»⁵, 2 грудня 1953 р. «Про розширення виробництва промтоварів широкого вжитку і поліпшення їх якості»⁶. 22 грудня 1953 р. в Києві відбулася Республіканська нарада працівників легкої промисловості з питань розширення виробництва промислових товарів масового вжитку і поліпшення їх якості⁷.

Дійсно, протягом наступних років на всіх щаблях влади приймалися рішення, постанови, програми, закони тощо з цих питань, влаштовувалися наради, семінари, виставки, інші заходи. На додачу до продовжуваної сталінської практики щорічного зниження цін на окремі продукти уніфікувалися тарифи за послуги⁸, освоювалися нові види продукції масового вжитку⁹ — холодильники, телевізори, магнітофони тощо — та фасони одягу¹⁰, на оборонних підприємствах відкривалися цехи з виробництва посуду та речей побутового призначення¹¹. Було навіть скасовано заборону на шлюби між громадянами СРСР та іноземцями¹² та кримінальну відповідальність вагітних жінок за вчинення абортів¹³.

Як би там не було, держава дивним чином ступила на шлях змін. Дивним — тому, що зміни, проголошені головою Ради міністрів СРСР Маленковим, отримали підтримку й розвой в цілій країні, а надто на селі, але тихе несхвалення компартійної верхівки в Москві.

31 січня 1955 р. пленум ЦК КПРС усунув Маленкова з посади голови Ради міністрів СРСР, звинувативши його, зокрема, у прагненні дешевої популярності та теоретично неправильному і політично шкідливому протиставленні темпів розвитку важкої промисловості темпам розвитку легкої і харчової промисловості, що виявилось у вже згадуваному нами виступі на п'ятій сесії ВР СРСР. Уряд СРСР очолив Булганін, який на той час не був самостійною політичною особистістю, і, фактично, політична влада зосередилася в руках Хрущова.

Після вирішення проблеми з концентрацією повноважень, Хрущов взявся до реформ. Тепер цілий партійно-державний апарат консолідовано підтримував реформатора, підіймаючи його престиж, очевидно, нарешті усвідомивши, що вибудована система потерпає від жорсткої кризи. Проте і надалі у всіх народногосподарських планах темпи зростання групи «А» закладалися переважаючими над групою «Б»; потім, як правило, проводилася «корекція» планів, як правило, за рахунок групи «Б»; зрештою, і зкоригований план не виконувався по групі «Б» за перевиконання по групі «А».

XX з'їзд КПРС в галузі внутрішньої політики схвалив програму створення єдиного господарчого комплексу, що мав охопити усі ланки суспільного виробництва, розподілу та обміну цілої держави. Декларувалося, що реалізація програми дозволить в стислий термін наздогнати й перегнати економічно найрозвинутіші країни світу за виробництвом найважливіших видів промислової продукції на душу населення — це «історичне завдання» висував ще Сталін на XVIII з'їзді ВКП(б). Висувались такі завдання:

- забезпечити зростання промислового виробництва;
- піднести сільське господарство;
- запровадити семигодинний робочий день;
- провести пенсійну реформу;
- збільшити темпи житлового будівництва.

Інакше кажучи, дійсну мету реформ можна сформулювати так:

- виведення з кризи промисловості і сільського господарства,
- пришвидшення науково-технічного розвитку,
- скорочення економічного відставання від розвинутих країн Заходу.
- До цієї мети посувалися шляхом вирішення таких задач:
- певного розширення прав республік і місцевих органів влади з економічних питань;
- зацікавлення трудових колективів у результатах своєї праці коштом розширення їх прав;
- поліпшення кооперації і розподілу праці в рамках економічного регіону.

Одним з факторів успіху програми зазначалося підвищення рівня життя народу. За такої умови соціальні гарантії стають чи не найвпливовішим чинником. Ймовірно, тому протягом досліджуваного періоду система соціального забезпечення робітників і службовців (про колгоспників тоді і не йшлося!) в СРСР і, зокрема, УРСР набула справді системного, практично, завершеного вигляду. Загальновідомо, що за правління Сталіна трудові стосунки та пенсійне забезпечення регулювалися окремими, здебільшого не пов'язаними між собою законодавчими та підзаконними актами. Основу складало положення про державні пенсії 30-х рр., доповнюване змінами, що приймалися на користь окремих груп населення, залежно від тогочасних пріоритетів держави. Відтак, панував відомчий принцип, за якого працівники різних відомств, виконуючи однакову роботу, одержували неоднакові платню і пенсію. Згідно даних міністерства соціального забезпечення УРСР, на початок 1956 р. в республіці були чинними понад 600 нормативних актів з пенсійного забезпечення¹⁴.

Систематизацію законодавства було розпочато 1954 р. Вже 5 лютого 1955 р. Президія ВЦРПС затвердила «Положення про порядок призначення і виплати допомоги за державним соціальним страхуванням». 14 липня 1956 р. Верховна рада СРСР прийняла Закон СРСР «Про державні пенсії», що набув чинності 1 жовтня 1956 р.¹⁵ Постановою від 4 серпня 1956 р. Рада міністрів СРСР затвердила «Положення про порядок призначення і виплати державних пенсій», внаслідок чого повністю або частково втратили чинність близько 1000 нормативних актів СРСР і союзних республік про пенсійне забезпечення. Було сконсолідовано основні види пенсій, розширено коло осіб, що мали право на пенсію, та встановлено єдині правила і порядок їх призначення й виплати. Нараховували пенсії місцеві органи соціального забезпечення. Залежно від стажу роботи розмір щомісячної пенсії міг бути від 300 до 1200 крб. Чоловіки отримували право на пенсію у віці 60 років за не менш, ніж 25-річного стажу роботи, жінки — у віці 55 років за 20-річного стажу; жінкам, які народили та виховали до 8 років п'ятеро та більше дітей, встановлювався на 5 років нижчий від загального вік для одержання пенсії і необхідний трудовий стаж¹⁶; також могли нараховуватися пенсії за неповного стажу.

Однак обов'язкового виходу на пенсію при досягненні пенсійного віку закон не вимагав, що надавало можливість довічно працювати чиновникам вищих щаблів, а, натомість, розширював систему персональних пенсій:

— за вислугу років для певних категорій спеціалістів (працівників освіти, охорони здоров'я, театральних-видовищних підприємств, льотного складу цивільної авіації);

— працівникам науки у зв'язку зі старістю та інвалідністю, а членам їхніх сімей — у зв'язку з втратою годувальника;

— генералам, адміралам і офіцерському складу радянської армії та їхнім сім'ям;

— персональні пенсії у зв'язку зі старістю й інвалідністю громадянам, що мали особливі заслуги перед державою, а їхнім сім'ям у зв'язку з втратою годувальника.

Власне, термін «персональна пенсія» закріпився лише за останнім з перелічених типом, з цього і виходитимемо надалі.

Комісії з призначення персональних пенсій діяли при Раді міністрів СРСР, РМ союзних республік та при облвиконкомах рад депутатів трудящих. Існували три види персональних пенсій:

1) пенсії союзного значення — за заслуги перед СРСР (максимальний розмір 2000 крб.);

2) республіканського значення — за заслуги перед союзною республікою (максимальний розмір 1200 крб.);

3) місцевого значення — за заслуги місцевого значення (максимальний розмір 600 крб.).

Від 1956 р. такі пенсії призначалися чоловікам після досягнення 55 років, жінкам — 50 років, а за наявності інвалідності — незалежно від віку. Поза тим, що персональні пенсії були вищими від загальнодержавних пенсій, з ними були пов'язані різноманітні привілеї та пільги: 50% знижки зі сплати за житлову площу та комунальні послуги, лікування в спеціальних лікарнях та поліклініках, оплата ліків за рецептами лікарів у розмірі 20% їх вартості, безплатне протезування (за винятком протезів з дорогоцінних металів), безплатний проїзд у міському транспорті, безплатний проїзд один раз на рік (в обидві сторони) залізничним, водним, повітряним або автомобільним міжміським транспортом. Щорічно персональний пенсіонер мав право на грошову допомогу в розмірі до двох місячних пенсій, а за наявності тривалого партійного стажу — ще й на безплатну путівку в санаторій або будинок відпочинку (за бажанням путівку заміняли грошовою компенсацією), а також інші соціальні пільги.

Беззаперечно, реформа 1956 р. поліпшила пенсійне забезпечення всіх верств трудящих, за виключенням колгоспного селянства. Правда, одних більше, інших — менше...

Система соціального забезпечення охоплювала й інші категорії громадян. Постановою Ради міністрів СРСР від 25 жовтня 1963 р. за № 1108 «Про виплату допомоги на дітей військовослужбовців строкової служби» з 1 січня 1964 р. встановлювалася допомога на дітей військовослужбовців строкової служби дружинам солдатів, матросів, сержантів і старшин строкової служби у розмірі 15 крб. на одну дитину та 22 крб. на двох і більше дітей на місяць, а дружинам, які постійно проживали у сільській місцевості й були пов'язані з сільським господарством, — 7 крб. 50 коп. на одну дитину та 12 крб. на

двох і більше дітей. На виконання цієї постанови 12 грудня 1963 р. Міністерство фінансів СРСР і Міністерство оборони СРСР затвердили Інструкцію № 360 «Про порядок призначення допомог на дітей військово-вслужбовців строкової служби», а 20 грудня 1963 р. Міністерство фінансів СРСР затвердило Інструкцію № 367 «Про порядок виплати допомог на дітей військовослужбовців строкової служби».

25 квітня 1956 р. указом президії ВР СРСР скасовано антиробочий закон 1940 року, що забороняв зміну місця роботи за власним бажанням, та прирівнював до карного злочину спізнення на роботу і прогул; 15 серпня президія ВР УРСР внесла відповідні зміни до республіканського законодавства¹⁷. 8 вересня того ж року було встановлено мінімум заробітної плати (в містах 300 крб., в робітничих селищах 270 крб.), нижче якого підприємства не мали права оплачувати працівникам виконану роботу; з 260 до 370 руб. було підвищено неоподатковуваний мінімум зарплати¹⁸. На кінець хрущовського періоду мінімальна зарплата в промисловості зросла до 60 крб. Середньомісячна зарплата з 780 крб. в 1958 р. зросла до 95 крб. в 1965 р. Проте лишався значним розрив між нижчим і вищим рівнем зарплати. Традиційно до категорії працівників з низьким рівнем зарплати входили вчителі, лікарі і медичний персонал, працівники музеїв, бібліотек тощо.

Від 10 березня 1956 р. у передвихідні і передсвяткові дні встановлено скорочений робочий день тривалістю 6 годин¹⁹, отже робочий тиждень скоротився з 48 до 46 год. З 1 липня 1956 р. для трудящих віком до 18 років встановлено 6-годинний робочий день і відпустка в цілий календарний місяць²⁰, а в грудні того ж року було заборонено працю підлітків, молодших від 16 років. В травні 1957 р. відповідні зміни в регулюванні умов праці неповнолітніх були внесені в Кодекс законів про працю УРСР²¹. В 1960 р. робочий тиждень скоротився в середньому до 40 годин²². Відтепер робітники і службовці працювали п'ять днів на тиждень по 7 годин, а в суботу — 5 годин.

15 серпня 1956 р. президія ВР УРСР також внесла зміни до законодавства²³, якими, відповідно до указу президії ВР СРСР від 26 березня, при тимчасовій втраті працездатності через хворобу за трудящими зберігалась посада не менше двох місяців; тривалість оплачуваної відпустки вагітним жінкам і молодим матерям збільшувалася з 70 до 112 днів (56 днів до родів і 56 днів після), а при аномальних родах або народженні двох і більше дітей післяродова відпустка встановлювалася в 70 календарних днів²⁴. Невдовзі було підвищено розмір допомоги з тимчасової непрацездатності внаслідок трудового каліцтва або професійного захворювання в розмірі 100% заробітку незалежно від стажу; передбачена виплата в повному обсязі допомоги з тимчасової непрацездатності внаслідок

побутової травми, збільшено мінімальний розмір допомоги з тимчасової непрацездатності²⁵.

Звісно, можна розцінювати ці кроки радянського уряду як, певним чином, вимушені — внаслідок ратифікації 9 червня 1956 р. низки конвенцій Міжнародної організації праці, що її країна-лідер системи соціалізму вже не могла відтермінувати далі — № 29 від 28 червня 1930 р. стосовно примусової або обов'язкової праці, № 47 від 22 червня 1935 р. про скорочення робочого часу до 40 годин на тиждень, і № 100 від 29 червня 1951 р. щодо рівної винагороди чоловіків і жінок за працю рівної цінності²⁶; 11 серпня — одразу 11 конвенцій МОП стосовно регламентації праці дітей та підлітків, а також конвенції № 103 про охорону материнства та № 98 про застосування принципів права на організацію та укладання колективних договорів²⁷. Хай там як, та трудові стосунки ставали об'єктом права, збільшувалася вартість робочого часу, зростала тривалість особистого часу, радянський трудівник потрохи усвідомлював, що сенс життя не вичерпується виснажливою працею в ім'я «світлого майбутнього». Але до систематизації законодавства про працю ще не дійшло.

Селяни ж діждалися пенсій «по старості, по інвалідності, в зв'язку з втратою годувальника і допомоги для жінок-членів колгоспів по вагітності і родах» лише в 1964 р. Згідно Закону СРСР «Про пенсії і допомогу членам колгоспів» пенсії за старістю призначалися чоловікам при досягненні 65 років (стаж роботи — не менше 25 років), жінкам при досягненні 60 років (стаж роботи — не менше 20 років); мінімальний розмір пенсії встановлювався 12 крб., максимальний — 102 крб. Допомога жінкам — членам колгоспів на період відпустки з вагітності та пологів, як і сама тривалість такої відпустки, визначалась за нормами, аналогічними для жінок — робітниць і службовців²⁸.

6 червня 1956 р. скасовано плату за навчання в школах, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах²⁹. Це сприяло певному покращенню життя, перш за все, низькооплачуваним категоріям трудящих, як і запровадження продажу в кредит товарів тривалого користування, коли покупець одержував товар, сплативши одразу лише 20–25% його вартості, а решту виплачував протягом 6–12 наступних місяців³⁰. Вартість кредиту встановлювалася в 1–2%.

Від воєнних років практика державних позик, що побутували у вигляді облігацій і забирали понад 10% зарплати, стала нормою життя громадянина СРСР. Але на середину 50-х рр. виплати держави за позиками минулих років щороку зростали і найближчим часом загрожували перевищити поточні запозичення. То ж від 1958 р. держава припинила випуск облігацій держпозики, а виплату коштів за державними позиками заморозила на 20 років, мотивуючи браком коштів³¹. Останнє люди зустріли неоднозначно.

Як і заборону з 1 жовтня 1959 р. на утримання худоби в особистій власності «населенням міст та прилягаючих до них околиць», чим законодавець пояснював зростаючі перебої з постачанням торгівлі хлібом, крупами тощо, позаяк саме це «приводить до значного втрачання хліба та інших продовольчих товарів з державних фондів, відвертає робочу силу від продуктивної праці в суспільстві і створює, крім того, антисанітарні умови в містах»³². Власне, цей указ повторював рішення союзних органів влади. У травні 1963 р. за згодування домашній худобі і птахам хліба та хлібопродуктів встановили кримінальну відповідальність³³.

Зауважимо, що в досліджуваний період зростала доля статків, що їх мешканці міст могли одержати через систему розподілу негрошових доходів — безкоштовне або за пільговими цінами санаторно-курортне оздоровлення, відпочинок для дітей в піонерських таборах, туристичні маршрути в межах СРСР. Все це розподілялося, здебільшого, через профспілки. Характерна закономірність — чим значнішим було підприємство, тим кращу мережу об'єктів соціальної сфери воно могло розвинути для своїх працівників. А над усім цим існувала невідома пересічній людині ієрархія закритих закладів для забезпечення партійно-державного апарату та членів їх сімей — від буфетів, їдалень з високоякісними продуктами, що надходили зі спеціальних підсобних господарств (ціни встановлювалися на рівні цін робітничої їдальні 3-ї категорії, нижчих від якої не було), ательє пошиву/ремонту модельного одягу та взуття — до клубів (з репертуаром концертів і кінофільмів, недоступним простим смертним), санаторіїв, будинків відпочинку, піонерських таборів тощо. В цій системі навіть житло будували і опоряджували спеціальні будівельні управління та утримували окремі експлуатаційні контори.

Чи не найбільший вплив на рівень життя людей протягом 1953–1964 рр. справило масове житлове будівництво. В сталінські часи будівництво житла навіть не наближалось до державних пріоритетів, хоча мільйони людей жили в комуналках, бараках, підвалах і просто аварійних будинках. Перманентну житлову кризу посилив процес урбанізації. Очевидна неспроможність подальшого традиційного житлового будівництва спонукала будівельників 1954 р. запропонувати скористатись досвідом промислового будівництва зі збірних залізобетонних конструкцій. У грудні того ж року Всесоюзна нарада будівельників схилилася до рішення про індустріалізацію будівництва за типовими проектами (яке від початку 30-х рр. вважалося «спрощенством»). Прийшовши до влади, Хрущов своєю протонародною інтуїцією відчув, що саме масове житлове будівництво має стати наріжним каменем соціальної політики.

Поворотним в організації житлового будівництва в УРСР став 1955 рік. 5–7 травня Республіканська нарада будівельників запропонувала шляхи

здійснення заходів, розроблених Всесоюзною нарадою³⁴, що їх 22 вересня затверджено спільною постановою ЦК КПУ і Ради міністрів УРСР «Про заходи по дальшій індустріалізації, поліпшенню якості та зниженню вартості будівництва». Відтепер житлове будівництво мало здійснюватися за типовими проектами, виключення допускалися лише за дозволом Держбуду УРСР, а в Києві — міськвиконкому³⁵. Основні правила у житловому будівництві встановили знаменита постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР від 4 листопада 1955 р. «Про усунення надмірностей в проектуванні і будівництві»³⁶, постанова ЦК КПУ і Ради міністрів УРСР від 24 серпня 1957 р. «Про розвиток житлового будівництва в УРСР», яка відводила на усунення нестачі житла для трудящих 10–12 років³⁷, та постанова Ради міністрів УРСР від 26 травня 1958 р. «Про застосування типових проектів у будівництві», що зменшила висоту житлових приміщень до 2,5 м і започаткувала будівництво будинків для мало-сімейних та одиноких мешканців (відомих, як «гостінки»)». Було обрано найдешевший швидкісний варіант будівництва житла «індустріальними методами на основі серійного виробництва» — із залізобетонних панелей, з низькою стелею, маленькими кухнею і коридором, суміщеними санвузлами, прохідними кімнатами тощо. Безумовно, всі розуміли тимчасовість обраного розв'язку проблеми: інженерні рішення, будівельні технології і матеріали — все відверто було розраховано на 30–40 (за документами — 75) років експлуатації зі сподіванням на те, що ось зміцніє економіка і країна перейде до будівництва справді комфортабельного і довговічного житла.

Індустріалізація будівництва зменшувала витрати на будівництво, знижувала собівартість житлової площі та витрати на експлуатацію основних механізмів. Втім, вона привела до перебудови галузі. Замість дрібних створювалися великі спеціалізовані підприємства (трести і будівельно-монтажні організації, об'єднані спеціалізованими управліннями), які потребували нової техніки — баштових кранів, екскаваторів, бульдозерів, компресорів. А це вимагало часу і коштів. Капіталовкладення в житлове будівництво за 1950–1958 рр. зросли майже в 3,5 рази³⁹.

Джерелами фінансування були державні асигнування, кошти підприємств, індивідуальні кошти громадян. Значного поширення набули житлові кооперативи за умови сплати вартості квартири протягом 15 років помісячно.

Реалізація програми житлового будівництва в УРСР сприяла швидкому зростанню житлового фонду — в 1956–1965 рр. було введено в експлуатацію понад 182 тис. кв.м житлової площі; майже 18 млн. громадян переїхали з бараків, підвалів і напівпідвалів та комуналок до індивідуальних квартир з незвичними зручностями. Гострота житлової проблеми дещо

спала. Відтак, нехай і поганенькі, але саме «хрущоби» на той час урятували систему від краху.

Незважаючи на небувалий розмах будівництва, житлова проблема залишалася далекою від вирішення. В черзі на отримання державного, відомчого або кооперативного житла люди просувалися повільно, чекаючи багато років. Впливати на швидкість просування могли виробничі показники, ступінь участі в житті колективу, стосунки з начальством тощо, що відкривало необмежені можливості для тиску на працівників.

Втім, навіть за всіх своїх негараздів, житлове будівництво стало чи не найбільш успішним проектом в 1953–1964 рр. Якщо на початковому етапі реформ майже всі верстви населення підтримали десталінізацію та перші паростки перетворень, то після повернення Хрущова до єдиновладдя, через проблеми в забезпеченні товарами першої необхідності і продуктами, а також внаслідок непродуманих, а то й авантюрних кроків, що спричинили кризу у промисловості і сільському господарстві, авторитет Хрущова став швидко танути.

З початку 1960-х рр. в УРСР, як і по СРСР в цілому, кризові явища поглиблювалися. Погіршилось постачання міст продуктами харчування й промисловими товарами, проблема «дефіциту» ставала тотальною. Звично занепадало побутове обслуговування населення. Влада вдалася до непопулярного реформування умов праці (виробничих норм і розцінок, зарплати та її оподаткування⁴⁰); підвищення закупівельних цін на молоко, худобу і птахів⁴¹ спричинило підвищення цін на десятки похідних продуктів — кроки вимушені та, ймовірно, правильні, але вони знизили реальну купівельну здатність, і до того невисоку. 1963 р. черги за хлібом і молоком продовжували зростати, а восени хліб зник з вільного продажу, на нього встановили талони. Того року СРСР вперше імпортував зерно, що відтоді стало звичайною практикою.

Відтак, зростання масового невдоволення трудящих погіршенням повсякденного життя виливалося в наростаючу протидію. Від 1960 р. стали частішати випадки поширення листівок (від кількох примірників до сотенних тиражів) з критикою внутрішньої політики, порівнянням обіцянок в партійно-урядових резолюціях з реаліями життя, закликами до спротиву, часом аж до збройних акцій; географія їх охоплювала всю республіку — Донбас, Київщину, Наддніпрянщину, Одещину, Поділля, Полтавщину, Прикарпаття, Сумщину, Чернігівщину, навіть місто Київ⁴². Спонтанні масові ексцеси-збурення виникали в Краматорську, Черкасах, Харкові, Києві, інших містах; вони не були організованими і швидко гасилися партійними і державними органами. Проте, стрімке підвищення цін на продукти харчування в 1962 р. спричинило справжні страйки й маніфестації робітників в Донецьку й Жданові, 28 серпня відмовилися ставати до роботи

близько 400 робітників харківського заводу «Серп і молот»⁴³. 1963 року вантажники Одеського порту відмовилися вантажити масло для відправки на Кубу, як «братерську допомогу». Того ж року у червні в Кривому Розі внаслідок робітничих заворушень було на тиждень введено військовий стан⁴⁴, а у жовтні мітингували робітники оборонного заводу п/с № 46⁴⁵. Прояви невдоволення, страйки, маніфестації і відкриті протистояння робітників владі прокотилися іншими регіонами СРСР.

Розчарування жорстким обмеженням лібералізації духовного життя і постійним втручанням партійних органів у творчу сферу, розуміння косметичності десталінізації, яка не стала демонтажем тоталітарного режиму, втрата сподівань на зміни життєвого рівня, нарешті, сором за низьку культуру лідера країни поширювалися серед інтелігенції. Натомість, з кінця 50-х років наростає пропагандистський і агітаційно-масовий тиск партійних органів, кадровий склад яких за час «перетворень» зріс більше, ніж вдвічі. Від постійних пропагандистських обіцянок, більшість з яких лишалася на папері, народ просто втомився, зневірився в успіху метушливого будівництва «світлого майбутнього» за щодальшого зниження рівня життя.

Нарешті, на знищення поваги до Хрущова спрацювали числені принизливі анекдоти про нього, що посипалися на суспільство на схилі його правління.

Водночас (а, вірніше, по-перше!), втомилася від Хрущова й компартійна верхівка країни, й, головне, усвідомила, що він навряд чи зможе надалі бути корисним для неї, адже у вирі бурхливих перетворень останнього десятиріччя країна, здавалося, переборола кризу сталінізму. Зініційовані Хрущовим зміни внутрішньопартійного життя, перманентні кадрові ротації збурювали невдоволення номенклатури середніх ланок. Отже, оновлена ним партійна, радянська і господарська бюрократія всіх щаблів була певна, що з його самовпевненістю, заповзятістю та зневагою до чужої думки годі сподіватися на таку бажану стабільність. За цих обставин найближчі соратники без особливої реакції суспільства усунули незручного і вже непотрібного їм лідера від влади, обізвавши його волюнтаристом і призначивши винуватцем за всі негаразди в СРСР. В жовтні 1964 р. Хрущова звільнено від усіх займаних посад і відправлено на пенсію. Розпочалася нова ера, нові реформи.

Звісно, спадкоємці Хрущова опинилися перед низкою нагальних проблем. Однак, навряд чи варто покладати відповідальність за них виключно на нього, бо, здебільшого, це системні вади, що лишалися нерозпізнаними зсередини системи до кінця її існування.

У підсумку, вважаємо очевидним, що:

■ відома під назвою «хрущовська відлига» трансформація системи ініціювалася задля її порятунку від жорсткої кризи і була зумовлена сукупністю факторів, що неминуче визрівали в ній самій;

■ почалася вона ще до встановлення одноосібної влади Хрущова (пом'якшення політичного режиму, зменшення витрат на армію та репресивний апарат, помічання потреб громадян тощо — все вже стало поточною політикою і саме тому, що воно мало беззаперечну підтримку суспільства, його мусив очолити Хрущов після сконцентрування ним влади) і, ймовірно, без нього могла відбутися більш зважено й послідовно, отже факт, що ця спроба реформування, зрештою, уособлена Хрущовим, свідчить лише про те, що він виявився тогочасним улюбленцем фортуни в клубку внутрішньопартійних інтриг;

■ реформування відбувалося, не маючи під собою бодай-якої концепції або плану, відтак, питання відповідності результату меті не має сенсу, а непослідовність і фактичний провал реформ є закономірним — стратегічним плануванням традиційно нехтувалося, навіть на рівні гасел до лінійки «Коммунізм — это советская власть плюс ...» додалося лише «Нинешнєє покоління буде жити при комунізмі»;

■ реформування в соціальній сфері стосувалося, переважно, міського населення, втім, саме протягом 1953–1964 рр. законодавство про соціальне забезпечення виділилося в самостійну галузь;

■ найбільш радикальні кроки в галузі трудової, пенсійної та гендерної політики додатково обумовлювалися зовнішньополітичними чинниками — внаслідок потуги компартійної верхівки СРСР аби країна виглядала привабливо, як лідер соціалістичного табору;

■ незважаючи на суперечливий характер та невтішний результат реформ, внаслідок звернення уваги до галузей, що мали вплив на побут, в країні вперше сформувався звичайний мінімум добробуту пересічних громадян, яким, як показали події 1962–1963 рр., влада надалі вже не могла нехтувати.

Висновки:

В умовах кризи система вперше проявила імманентну нездатність до трансформації. Проявила масштабно і яскраво, але ніхто з її власників і апологетів цього не зрозумів і не спробував виправити стратегічні вади. Десталінізація згори не призвела (і не мала цього на меті!) до демонтажу тоталітарного режиму. Незначна лібералізація допомогла тактично уникнути політичної нестабільності, що, вкупі з усвідомленням пересічними людьми певних зрушень на краще у добробуті, дало змогу експлуатувати ентузіазм комуністичного будівництва, який став новим стрижнем розвитку країни — все більше місце посідали моральні стимули; відтак, сподівання людей на розвиток цієї тенденції, всупереч розчаруванню й незадоволенню особисто Хрущовим, стало підґрунтям стабілізації режиму, чим сприяло його подовженню ще на чверть століття. Побічний результат виявився в тому, що підвищення добробуту, не прив'язане до ефективності праці,

стимулювало процес розбещення трудящих мас соціальною опікою держави. До того ж в суспільстві наростали «синдром втоми» та певне відчуження народу від держави.

Проанализированы причины и действия государственных и партийных органов в социальной сфере, в результате которых в стране сформировался минимум благосостояния простых граждан, которым с той поры власть уже не могла пренебрегать.

Ключевые слова: социальное обеспечение, пенсионная реформа, массовое жилищное строительство.

Reasons of actions and actions of state and partisan organs in social sphere were analyzed in the article. It has resulted in the formation of a common wealth minimum for average citizen, which from that time authorities couldn't have forgotten.

Key words: social providing, pension reform, mass construction of houses.

¹ Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956–1964). — УІЖ. — 1998. — № 3. — С. 120.

² Быстрова И.В. Развитие военно-промышленного комплекса // СССР и холодная война / Под ред. В.С.Лельчука, Е.И.Пивовара. — М., 1995. — С.176–179.

³ Чертопруд С.В. Научно-техническая разведка от Ленина до Горбачева. — М., 2002. — С. 366.

⁴ Засідання Верховної ради Української РСР (Третя сесія) 10–12 вересня 1953 р. Стенографічний звіт. — К., 1954. — С. 6.

⁵ Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР. — К., 1963. — Т. III (1952–1956). — С. 251–254.

⁶ Там само. — С. 264–269.

⁷ Радянська Україна. — 1953. — 23 грудня.

⁸ Хронологічне зібрання законів... — К., 1963. — Т. III (1952–1956). — С. 371.

⁹ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1951–1958. Сб. документов и материалов. — К., 1984. — С. 91.

¹⁰ Радянська Україна. — 1954. — 4 серпня.

¹¹ Правда Украины. — 1955. — 14 января.

¹² Відомості Верховної ради УРСР. — 1954. — № 2 (20 квітня). — С. 38.

¹³ Відомості Верховної ради УРСР. — 1954. — № 6 (15 жовтня). — С. 144.

¹⁴ Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). — К., 2003. — С.43.

¹⁵ Радянська Україна. — 1956. — 15 липня.

¹⁶ Україна: Хроніка ХХ століття. Роки 1946–1960. — Ч.2. 1953–1960 / уп. М.Смольницька. — С. 413.

¹⁷ Відомості Верховної ради УРСР. — 1956. — № 7 (15 вересня).

¹⁸ Постанова РМ СРСР, ЦК КПРС і ВЦРПС від 8 вересня 1956 р. «Про підвищення заробітної плати низькооплачуваним робітникам і службовцям» // Радянська Україна. — 1956. — 9 вересня; Указ президії ВР СРСР від 8 вересня 1956 р. «Про підвищення розміру неоподаткованого мінімуму заробітної плати робітникам і службовцям» // Молодь України. — 1956. — 9 вересня.

¹⁹ Указ президії ВР СРСР від 8 березня 1956 р. «Про скорочення тривалості робочого дня робітників і службовців у передвихідні і передсвяткові дні» // Радянська Україна. — 1956. — 9 березня.

²⁰ Указ президиума ВС СРСР от 26 мая 1956 г. «Об установлении 6-часового рабочего дня для подростков от 16 до 18 лет» // Правда Украины. — 1956. — 29 мая.

²¹ Відомості Верховної ради УРСР. — 1957. — № 4 (31 травня).

²² Відомості Верховної ради УРСР. — 1960. — № 23 (7 липня).

²³ Відомості Верховної ради УРСР. — 1956. — № 7 (15 вересня).

²⁴ Радянська Україна. — 1956. — 27 березня.

²⁵ Постанова РМ УРСР від 19 лютого 1957 р. «Про поліпшення забезпечення робітників і службовців допомогою по державному соціальному страхуванню» // Хронологічне зібрання законів... Т. IV (1957–1958). — К., 1964. — С. 20–22.

²⁶ Збірник законів Української РСР в 2-х тт. Т. 1: Укази президії Верховної ради Української РСР 1938–1973. — К., 1974. — С. 343.

²⁷ Хронологічне зібрання законів... — Т. III (1952–1956). — К., 1963. — С. 936–937.

²⁸ Відомості Верховної ради УРСР. — 1964. — № 30. — С. 441–445.

²⁹ Постанова РМ СРСР від 6 червня 1956 р. «Про відміну плати за навчання в старших класах середніх шкіл, в середніх спеціальних і вищих учбових закладах СРСР» // Радянська Україна. — 1956. — 10 червня.

³⁰ Постанова РМ УРСР від 14 вересня 1959 р. «Про продаж робітникам і службовцям в кредит товарів тривалого користування» // Хронологічне зібрання законів... — Т. 5. 1959 рік. — К., 1964. — С. 314–315.

³¹ Постанова ЦК КПРС і РМ СРСР від 19 квітня 1957 р. «Про державні позики, розміщені по передплаті серед трудящих Радянського Союзу» // Радянська культура. — 1957. — 21 квітня.

³² Указ президії ВР УРСР від 11 серпня 1959 р. «Про заборону утримання худоби в особистій власності громадян, які проживають у містах і робітничих селищах» // Відомості Верховної ради УРСР. — 1959. — № 23 (20 серпня). — С. 107.

³³ Указ президії ВР УРСР від 16 травня 1963 р. «Про посилення відповідальності за згодовування худобі і птиці хліба та хлібопродуктів...» // Відомості Верховної ради УРСР. — 1963. — № 21. — С. 544–545.

³⁴ Правда Украины. — 1955. — 6 мая.

- ³⁵ Хронологічне зібрання законів... — Т. III (1952–1956). — К., 1963. — С. 700–709.
- ³⁶ Радянська культура. — 1955. — 10 листопада.
- ³⁷ Хронологічне зібрання законів... — Т. IV (1957–1958). — К., 1964. — С. 265–275.
- ³⁹ Ковпак Л.В. Вказ. праця. — С. 46.
- ⁴⁰ Указ президиума Верховного совета СССР от 22 сентября 1962 года «О перенесении сроков освобождения рабочих и служащих от налогов с заработной платы» // Ведомости Верховного совета СССР. — 1962. — № 39. — С. 401.
- ⁴¹ Робітничая газета. — 1962. — 1 червня.
- ⁴² Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.). — К., 2000. — С. 127–128, 404, 405, 407, 408, 410, 411; Національні відносини в Україні. XX століття: Зб. док. і матер. — К., 1994. — С. 341–345.
- ⁴³ Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Вказ. праця. — С. 413.
- ⁴⁴ Дольчук А.В. Червневі події 1963 року в Кривому Розі // Україна: минуле і сучасність: Збірник наукових праць. — Кривий Ріг: Вид-во «І.В.І.», 2001. — С. 216–232.
- ⁴⁵ Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Вказ. праця. — С. 416.